

ביאן بیان Bayan

The Arabs in Israel הערבים בישראל

עורך: אריק רודניצקי

גיליון מס' 32, מרץ 2025

תוכן העניינים

- 2 דבר העורך
- סלוא עלינאת-עאבד / הפוליטיקה של האמונה: השיח והפרקטיקה בקרב נשים
- 3 בתנועה האסלאמית בישראל
- 3..... שלבים בהתפתחותה של פעילות הנשים בתנועה האסלאמית
- 5..... זירת הפעילות הראשונה: שיח למען השלום
- 6..... זירת הפעילות השנייה: הפוליטיקה של ההתגררות
- 8..... סיכום

דבר העורך

בגיליון הנוכחי של **ביאן** מאמר אחד, פרי עטה של ד"ר **סלוא עלינאת-עאבד**, המציגה שתי זירות פעילות עיקריות של נשים בתנועה האסלאמית בישראל הנוגעות לסכסוך הישראלי-פלסטיני: שיח בין-דתי לקידום פתרון לסכסוך, ופעילות פוליטית למען מסגד אל-אקצא המתבססת על קריאת תגר על השלטון הישראלי.

המאמר הוא נוסח מעובד של הרצאה שנשאה ד"ר סלוא עלינאת-עאבד ביום עיון שערכה תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי ב-12 בדצמבר 2024 באוניברסיטת תל אביב, שכותרתו "גישות אסלאמיות לסכסוך הישראלי-פלסטיני".

ביאן – רבעון לענייני החברה הערבית בישראל מתפרסם מטעם תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב.

הדעות המובעות בפרסומי מרכז משה דיין הן של המחברים בלבד.

אנו מזמינים את קוראינו לפנות אלינו בדרכים אלה:

- ד"ר אריק רודניצקי (מנהל פרויקטים)
טלפון 03-6406046

- [אתר האינטרנט של תכנית קונרד אדנאואר](#)

© כל הזכויות על פרסום הרבעון שמורות לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב, 2025.

מותר לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה בציון מפורט של שם המקור, של עורכיו ושל מקום ההוצאה לאור. אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורכים.

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר מגרמניה ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. היא המשכה המורחב של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שהקימו קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. התכנית נועדה להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות כינוסים, הרצאות לקהל הרחב וסדנאות וכן באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

תודה לנחמה ברוך שערכה והתקינה את המאמרים בעברית.

סלוא עלינאת-עאבד * / הפוליטיקה של האמונה: השיח והפרקטיקה בקרב נשים בתנועה האסלאמית בישראל

השפעת הפילוג בתנועה האסלאמית בשנת 1996 ניכרת בפעילות הנשים בכל פלג: פעילותן של נשות הפלג הצפוני מאורגנת יותר אך הן כפופות למרותם של הגברים, ואילו פעילותן של נשות הפלג הדרומי עצמאית יותר אך פחות מאורגנת.

נשים דתיות, מוסלמיות ויהודיות, מאמינות כי מפגשים בין-דתיים עשויים להקל על הסכסוך הישראלי-פלסטיני ולהעניק עתיד טוב יותר לבני הדור הצעיר, שכן נשים הן אימהות ומחנכות של דור העתיד בשני העמים.

השתתפותן של נשים דתיות בדיאלוג בין-דתי היא אמירה פמיניסטית, המדגישה את מעמדן של נשים בקהילתן, וגם אמירה פוליטית, שכן לא ניתן להפריד בין דת לפוליטיקה.

הנשים המוסלמיות מנצלות מקום קדוש כמו מסגד אל-אקצא כדי לבטא מחאה פוליטית. הן מאתגרות בעת ובעונה אחת את הסמכות הגברית הישראלית ואת זו הפלסטינית-מוסלמית.

חכמי הדת המוסלמיים לא חייבו נשים להיות בזירה שבה מתחולל עימות עם זרים, שהופך לעיתים לעימות פנימי. אף על פי כן, הנשים המוסלמיות פירשו את תפקידן הדתי על פי שיקול דעתן, ללא הסתמכות על פסקי הלכה, ולא חששו מביקורתם של הגברים על מעשיהן.

הנשים היו פעילות בהקמתה של התנועה האסלאמית בישראל שנוסדה בשנות השבעים של המאה העשרים, ומאז ועד היום הן מוסיפות למלא בה תפקידים שונים. הן אף תרמו לעיצוב הדעות של הפרט ושל הציבור על הסכסוך הערבי-ישראלי, וזאת אף שלא היו בעמדות מובילות בעיצוב עמדותיה הרשמיות של התנועה – על שני פלגיה – כלפי סכסוך זה. מאמר זה מבוסס על חומרים שאספתי ועיבדתי במהלך שני העשורים האחרונים על פעילותן של הנשים המוסלמיות במרחב הישראלי.

שלבים בהתפתחותה של פעילות הנשים בתנועה האסלאמית

ניתן להבחין בחמישה שלבים בהתפתחותה של פעילות הנשים בתנועה האסלאמית. השלב הראשון נקרא בפי הנשים הפעילות "תקופת הזוהר", ובמהלכה הן היו מחויבות **לדעה** (הטפה דתית) והקדישו לה מזמן. שלב זה נמשך מתחילת שנות השמונים של המאה העשרים ועד לפילוג התנועה בשנת 1996, ובמהלכו הוקמו תאי פעולה באזורים שונים בארץ. הקשר בין הנשים הפעילות לא היה מאורגן ולא היה הדוק, אך לא שררה ביניהן תחרות.

השלב השני החל עם פירוק התנועה לשני פלגים בשעה שכל פלג ניסה להתבסס בנפרד. הפילוג זרע אי-אמון כלפי התנועה מצד האוכלוסייה הערבית בישראל ופגע בפעילותן של הנשים. הפלג שאליו השתייכו הנשים נקבע על פי החלטת הגברים הסובבים אותן או על פי הזדהותן עם המנהיגים. היו פעילות – אם כי מעטות – שנשרו מהתנועה במחאה על הפילוג שלא היה מוצדק בעיניהן. שלב זה

* ד"ר סלוא עלינאת-עאבד היא היסטוריונית ומרצה באוניברסיטה הפתוחה. תחומי המחקר שלה: אסלאם פוליטי, אוריינות דתית, אקטיביזם דתי, מגדר ואזרחות בקרב מוסלמיות ויהודיות בישראל, וכן ספרות ילדים ערבית ופלסטינית.

נמשך עד לעשור הראשון של שנות האלפיים, ובמהלכו ביקרו מנהיגיו של כל פלג ביישובים המזוהים איתו כדי ללכד סביבם קהילת תומכים. היו שהתנגדו לפילוג והיו שניסו לפעול לאיחוד התנועה, אך לנשים לא הייתה תרומה כלשהי בניסיונות האיחוד. יצוין כי באמצע שנות התשעים הוקמה תנועת **א-רסאלה** באוניברסיטה העברית בירושלים והיא ביטאה את התנגדותם של בני הדור הצעיר לפילוג. הסטודנטים, שהיו פעילים בתנועה האסלאמית והזדהו עם ערכיה, ביקשו שהתנועה הסטודנטאלית שלהם תהיה עצמאית בקבלת ההחלטות ולא תהיה כפופה להשפעות ולתכתיבים של ראשי התנועה האסלאמית, במיוחד לאחר הפילוג בשורות התנועה בשעה שכל פלג ניסה למשוך אליו את הפעילים הצעירים ואת הסטודנטים.

פילוג התנועה היה אירוע מכונן בקרב הנשים הפעילות בה, והוא משקף את הקושי של התנועה להתמודד עם חילוקי הדעות בתוכה. יתר על כן, הפילוג מוסיף להשפיע על התנהלותה של התנועה בשטח ולעורר מתחים גם כיום. הנשים הפעילות בכל פלג אימצו את המסגרת הרעיונית של הפילוג, ולא נמצאה עדות של פעילה כלשהי שהתנגדה באופן עקרוני לעמדתו של הפלג שאליו השתייכה. יתר על כן, הפעילות ציינו כי הן אינן שותפות לניסיונות לאיחוד התנועה. ניסיונות אלו טרם הניבו פרי, וכל פלג האשים את הצד השני באי השגת התקדמות בעניין. פעילות הנשים בפלג הצפוני ממשיכה להתמסד, ואילו בפלג הדרומי היא הולכת ודועכת.

השלב השלישי של פעילות הנשים בתנועה האסלאמית החל בשנות האלפיים, ובמהלכו התמסדו שני פלגיה. המיסוד בא לידי ביטוי בין השאר בהקמת עמותות שניהלו הפעילות הוותיקות. בשלב זה נוצרו הבדלים בין שני הפלגים, והפלג הצפוני צבר עוצמה בשטח יותר משצבר הפלג הדרומי. ההבדל בין הפלגים בא לידי ביטוי גם בדפוסי המנהיגות של הנשים: מנהיגות הנשים של הפלג הצפוני קיבלה את מרותה של המנהיגות הגברית בתנועה, ואילו מנהיגות הנשים של הפלג הדרומי יצרה לעצמה מרחב עצמאי, בנפרד ממוקדי קבלת ההחלטות של הפלג. פעילות מובילות אלה, שהגדירו את עצמן עצמאיות המזוהות עם הפלג הדרומי של התנועה, לא קיבלו הוראות מגבוה ופעלו על פי שיקול דעתן, אך הן נתקלו בקשיים ופעילותן הייתה מאורגנת פחות מזו של הפלג הצפוני.

בשלב זה התפתחה תחרות בין שני פלגי התנועה על גיוס הנשים והיא באה לידי ביטוי גם בפעילות בשטח. נשות הפלג הדרומי הבחינו שנשות הפלג הצפוני הן הדומיננטיות בשטח, וסברו שהתחרות אינה מוצדקת. נשות הפלג הצפוני הביעו שאיפות להרחיב את פעילותן בחברה הערבית. התחרות הזו מלמדת שמורשת הפילוג חלחלה אל הדרגים הנמוכים ביותר במדרג הארגוני, ולפיכך נראה שהאפשרות לאחד את שני הפלגים אינה בת-ביצוע.

השלב הרביעי החל בשנת 2008, עם תהליך האקדמיזציה של הפעילות בשני פלגי התנועה. תהליך זה משך אל שורותיהם של שני פלגי התנועה סטודנטיות ובוגרות מוסדות אקדמיים בישראל, שתרו אחר מסגרת בטוחה במרחב הישראלי האקדמי. הן גם שאפו למצוא ביטוי לזהותן האסלאמית ומצאו אותה בעמותות המזוהות עם התנועה האסלאמית על שני פלגיה.

פעילות הנשים בפלג הצפוני של התנועה התמסדה והתפשטה לאזורים שונים החל משנות האלפיים, ואילו בפלג הדרומי עדיין לא הצליחה הפעילות להתגבש במוסדות אזוריים. קצב הפעילות משתנה מאזור אחד למשנהו: באזור המרכז ניכרת צמיחה מחדש של הפעילות בזכות מוסדות הנשים בכפר קאסם וביפו, ואילו באזור הצפון מדווחות נשות התנועה הוותיקות על היחלשות הדעוה, שמקורה בהיעדר מחויבות מספקת של הנשים הפעילות. נראה שבפלג הדרומי קשה להקים עמותות או לגייס

מנהלות עמותות למען הדעוה הנשית. רוב מנהלות העמותות מצהירות שהן מקורבות לתפיסת העולם של הפלג הדרומי, אבל אינן רוצות להשתייך לארגון-על, וזאת כדי לשמור על האוטונומיה שלהן.

השלב החמישי בפעילות הנשים בתנועה האסלאמית החל לאחר הוצאת הפלג הצפוני אל מחוץ לחוק ב-2015. שלב זה הוא קריטי בהתפתחות התנועה, והוא מחזק את הפיצול בין שני הפלגים בכל הקשור לבחירות לכנסת אך גם בעמדות ביחס לסכסוך הערבי-ישראלי.

נשים פעלו בשתי זירות הן במסגרת התנועה האסלאמית והן מחוץ לה כדי לבטא את עמדותיהן ואת יחסן לסכסוך המתמשך בין הפלסטינים לישראל. שתי הזירות מתנהלות זו לצד זו: האחת היא זירת הדיאלוג והשיח הבין-דתי, והשנייה היא זירת התנגדות והצבת אתגר לסמכות של ישראל במסגד אל-אקצא בירושלים.

זירת הפעילות הראשונה: שיח למען השלום

הסכסוך בין היהודים לפלסטינים על ארץ הקודש טרם בא אל קיצו. הקונפליקט בין שני העמים ידע עליות ומורדות ונחשב לסכסוך עמוק, ארוך ומתמשך. על פי הגישה הרווחת בקרב חוקרים, בקרב פוליטיקאים ובאמצעי התקשורת משני העמים, הדת היא הגורם המרכזי להמשך הסכסוך בין שני העמים. בעשורים האחרונים חדרו שחקנים חדשים לזירה הפוליטית והחברתית בישראל ובהם גורמים דתיים כגון אנשי התנועה האסלאמית ורבנים יהודים, שהיו מעוניינים ביצירת שיח בין-דתי. בזירה זו חל תהליך של הדתה הן בקרב הציבור היהודי והן בקרב הציבור הערבי-פלסטיני.

במחקר שערכתי בשנים 2017–2020 עם ד"ר לילא עבד רבו ממכון טרומן באוניברסיטה העברית נשמעו בקרב המשתתפות קולות שביטאו קריאת תיגר על המוסכמות הפוליטיות, שלפיהן נודע לדת תפקיד מרכזי בליבוי הסכסוך בין שני העמים.¹ המרואיינות היהודיות והמוסלמיות הדגישו שאין סתירה בין היותן נשים דתיות לבין שאיפתן לשלום בין שני העמים. בראיונות איתן הן מסרו שחובתן הדתית הניעה אותן להשתתף במפגשים בין-דתיים עם נשים אחרות, שנחשבו בעיניהן למעין אויב. המרואיינות הדגישו את המוסריות בכל דת, והטעימו שתפקידן כנשים הוא לחנך את בני הדור הצעיר לפי ערכי הדת, דהיינו סובלנות וכבוד הדדי. לכל מרואיינת היה סיפור משלה, לעיתים סיפור של אובדן ולעיתים סיפור של פחד. למרות זאת הן באו למפגשים כדי לשכך את כאבן האישי ואף את כאבו של הקולקטיב, אם המוסלמי ואם היהודי. בזכות השתתפותן במפגשים הבין-דתיים הן רכשו יכולת להשפיע על הצד השני ובה בעת לדרוש לגיטימציה לזהותן הדתית במרחב הישראלי.

אפשר לזהות מאפיינים אחדים של השיח הבין-דתי המתנהל בין נשים דתיות בישראל: השיח אפשרי באזורים ששוררים בהם קונפליקטים בין עמים או בין דתות; שיח מסוג זה מבוסס בעיקר על ערכי הדת ועל מכנה משותף דתי בין המשתתפות, שלפיו הדת היא גורם לגיטימי ואינה חסם

¹ Salwa Alinat-Abed and Laila Abed Rabho, "Connected but Cautious: Religious Muslim and Jewish Women Promoting Interfaith Dialogue in Israel." *Journal of Interreligious Studies* 38 (2023), pp. 86-106.

בפני שלום בין העמים. למרות הזרמים הדתיים השונים ביהדות ובאסלאם ולמרות אורח החיים השונה, המכנה המשותף הדתי מכשיר את הקרקע לדיון מכבד.

יתר על כן, נשים דתיות ממלאות תפקיד חשוב בקידום מפגשים בין-דתיים מתוך אמונה שיש בכוחם של מפגשים אלה להעניק עתיד טוב יותר לבני הדור הצעיר. המשתתפות הדתיות תפסו את עצמן כאימהות וכמחנכות של בני הדור הצעיר, ומתוך מחויבותן זו הן השתתפו במפגשים הבין-דתיים. השתתפותן זו מבטאת אקטיביזם דתי המביע הן אמירה פמיניסטית והן אמירה פוליטית. האמירה הפמיניסטית באה לידי ביטוי בחתירתן של הנשים לרכישת השכלה דתית ולמעמד בקהילתן, ועל פי האמירה הפוליטית לא ניתן להפריד דת מפוליטיקה בישראל. שתי האמירות הללו כרוכות זו בזו.

זירת הפעילות השנייה: הפוליטיקה של ההתגררות

המונח "הפוליטיקה של ההתגררות" מתאר תופעה חברתית, היסטורית ומגדרית, שבה נשים דתיות אתגרו את סדרי המגדר הקיימים באמצעות התגררות. אקט זה מבטא את עמדת הנשים ביחס לסכסוך העמוק והמתמשך בין העולם הערבי למדינת ישראל.

צעקות כמו "אללה אכבר" במסגד אל-אקצא כשתיירים או יהודים או שוטרים ישראלים נכנסים למתחם הקדוש מבטאות התגררות. לדברי הנשים, ההתגררות נועדה להוציא הן את השוטרים הישראלים והן את המתפללים הישראלים מאזור הנוחות שלהם; היא מעוררת עימותים בין הנשים לבין השוטרים וכך נוצר מתח. לעיתים המתח גולש לעימותים פיזיים, למעצרים, להרחקת הנשים מהמסגד ולפנייה לבית המשפט.

הנשים מוכנות לצעדים אלה ולענישה שבעקבותיהם. הן זוכות לתמיכה ולהזדהות עממית באמצעי התקשורת המקומיים והערבים. הן מתוארות כגיבורות, ונאמר שאישה אחת כמותן שקולה לאלף גברים. לצד זאת נשמעו ברשתות החברתיות ביקורות על התופעה.

שורשיה של ההתגררות נעוצים בתחילת האינתיפאדה השנייה בשנת 2000. התופעה זכתה לחשיפה נרחבת באמצעי התקשורת החל משנת 2015, עם הוצאת הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית אל מחוץ לחוק, והיא נמשכת עד היום. נגד חלק מהנשים ננקטו צעדים שונים כגון הרחקה מהמסגד.

ההתגררות היא תופעה ייחודית: נשים דתיות מנצלות מקום קדוש כדי לבטא מחאה פוליטית. הן מאתגרות את הסמכות הגברית הישראלית ואת הסמכות הגברית הפלסטינית-מוסלמית. אתגור הסמכות הגברית הישראלית, שבעיניהן היא נתפסת גם כקולוניאלית, נעשה באופן ישיר ומוצהר ובתחושת גאווה, ולעומת זאת אתגור הסמכות הגברית הפלסטינית נעשה בהסתר ובלא להצהיר עליו; אין הן אומרות במפורש שהן נאבקות באנשי הדת או בפוליטיקאים בעולם הערבי והמוסלמי. התנהלות זו אינה מפתיעה לנוכח ההיסטוריה. מחקרים מראים שמאבק למען עצמאות לאומית הוא מאבק באחר, והוא עדיף על פני המאבקים למען שינויים ביחסים המגדריים לא רק בקרב הפלסטינים אלא גם במקומות אחרים, למשל במאבק למען העצמאות במצרים ועוד. דוגמאות לכך אפשר למצוא במחקרים של אלן פלישמן, של אצלחא ג'אד ועוד.²

² אצלחא ג'אד, "היסטוריה שנשכחה: מי זוכר את תפקיד הנשים בפוליטיקה" [التاريخ المنسي: من يتذكر أدوار النساء في السياسة], בתוך אמימה אבו בכר, סמיה רמזאן והדא אל-צדא (עורכים), **זמן הנשים והזיכרון האלטרנטיבי לזמן النساء**

נשים מוסלמיות דתיות משתמשות במרחב קדוש, מסגד אל-אקצא, כדי לבטא מסר של מחאה פוליטית. לשם כך הן מגייסות את המונח הדתי **רבאט**, שמשמעו חובת נוכחות וכוונות במסגד או בזירה כלשהי של קונפליקט, המחייבת הגנה. חכמי הדת לא חייבו נשים להיות נוכחות בזירות שבהן מתחולל עימות עם זרים, שכן המרחב שהן אמורות להיות בו הוא המרחב הביתי-טבעי. למשל, חכם ההלכה יוסף קרדאוי לא עסק כלל בשאלה אם על הנשים להיות במסגד בזמני קונפליקט או בזמן משבר. הגברים הם שנושאים בחובה להגן על המקומות הקדושים ועל הנשים.

נשים המכונות **מראבטאות** פירשו את הרבאט על פי שיקול דעתן, ללא הסתמכות על פסקי הלכה התומכים בפרשנותן או הדוחים אותה. הן הבחינו בוואקום שנוצר במסגד עקב מדיניותה של ישראל, והן מילאו אותו. לדבריהן, אם אין גברים היכולים או המעוניינים להגן על המסגד, הן יגנו עליו. הן יודעות מראש שדרךן היא **עייט'** (התגרות) כלפי הישראלים והיהודים, והצהירו שהן מוכנות לשלם את המחיר של מעצרים, של חקירות שב"כ וכו'; מטרתן להעביר מסר שהמסגד שייך למוסלמים בלבד.³

הנשים ייחסו לרבאט משמעות פוליטית ולא הסתפקו במשמעותו הדתית. לשון אחר, הן לא הסתפקו בתפילה בלבד במסגד, שהייתה הדרישה מהן עד כה. הן הרחיקו לכת וראו את עצמן כמי שאמורות לקדם את המחאה במסגד כל עוד אין הגברים יכולים לעשות זאת. **מראבטאות** מסוג **אל-ח'אצה** לא חיכו לפרשנות דתית ברורה של חכמי הדת. הן לא תרו אחר תמיכה ולא נרתעו מהביקורת על מעשיהן. לא מקרה הוא שאין ולו גם פסק הלכה אחד העוסק במפורש בסוגיה זו.

על חכמי דת המצדדים במעשיהן של הנשים למצוא הצדקה במקורות האסלאם המתירה לנשים לעשות זאת. חכמי דת המתנגדים למעשיהן של נשים מקווים שתופעה זו תיעלם מעצמה. לפנינו פרדוקס: מהצד האחד קשה להוציא פסק הלכה המונע מנשים להגן על המסגד הקדוש, ומהצד השני הן משלמות מחיר כבד: הן מתעמתות עם גברים זרים, נדחפות על ידי גברים, נחשפות לחקירות ולאלימות מילולית ופיזית ונקלעות למצבים שהנם מלכתחילה אסורים מבחינתם של חכמי הדת.

מעשה ההתגרות כשלעצמו להעברת מסרים נגד סמכות פוליטית, דתית וחברתית אינו חדש והוא מוכר במקומות שונים ובתקופות שונות בהיסטוריה. למשל, יידווי האבנים על החיילים הישראלים באינתיפאדה הראשונה הם מעשי התגרות לשם העברת מסר פוליטי של דחייה או של התנגדות. ההתגרות כאסטרטגיה של התנגדות מימי האינתיפאדה ועד היום באה לידי ביטוי גם במחאות, בעיתונות, בספרים, בראיונות באמצעי התקשורת, ברחוב, בכנסת ועוד, כלומר בזירות שונות.

والذاكرة البديلة]. קהיר, מצרים: קבוצת האישה והזיכרון, 1998, עמ' 315–329; אצל אח'אד, **נשים בצומת דרכים: תנועות נשים פלסטיניות בין לאומיות טריטוריאליות לבין חילוניות וזהות אסלאמית** [نساء على تقاطع طرق: الحركات النسوية الفلسطينية بين الوطنية والعلمانية والهوية الإسلامية]. רמאללה: מואטן, העמותה הפלסטינית ללימודי דמוקרטיה, 2008;

Ellen Fleischmann, "The Other 'Awakening': The Emergence of Women's Movements in the Modern Middle East, 1900-1940", in Margaret L. Meriwether & Judith E. Tucker (eds.), *A Social History of Women and Gender in the Modern Middle East* (Boulder, CO: Westview, 1999), pp. 89-134.

³ **עייט'** משמעו התגרות, ובאנגלית: provoke. למונח זה שורשים בקוראן, בסורת תובה (120): مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ ۚ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ لَا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَلَا نَصَبٌ وَلَا مَخْمَصَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَطْنُونَ مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نِيْلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ ۚ إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ. כלומר, להיות במקום שמעורר את **העייט'** של הכופרים ומעורר את כעסם נחשב למעשה טוב ששכר בצידו.

הייחודי בהתגרות של הנשים הוא הזירה שבחרו – המסגד. ספרות המחקר שעסקה במסגדים מגוונת ועשירה, אבל לא עסקה בשימוש בהתגרות. מסגדים ומקומות קדושים הם המקומות המספקים הגנה, למשל בתקופות מלחמה. עומדת לרשותנו ספרות ענפה גם על פעילות נשים במסגדים, למשל מחקרה של סבא מחמוד על פעילות הנשים במסגדים במצרים בשנות התשעים של המאה העשרים.⁴ מחמוד ניתחה את פעילותן שברובה התמקדה בדעוה כדי למתוח ביקורת על השיח הפמיניסטי המערבי הליברלי.

מחקרה של אפנאן מסארוה שנעשה בארץ על נשות המסגד באחד הכפרים הפלסטיניים ליד ירושלים תיאר את הפעילות של הנשים במרתף המסגד ואת לימודי הדת שלהן כחתיירה תחת סמכותם של הגברים.⁵ מסארוה אימצה את המונח *agency* של סבא מחמוד, וחקרה את השינויים שחלו בגופן של הנשים ובמיקומן החברתי בזכות השיעורים שאליהם נחשפו במסגד.

ממצא דומה עלה בראיונות שערכתי עם נשות התנועה האסלאמית בישראל. המסגד התגלה כמקום שממנו צמחה מנהיגות נשית אסלאמית בשני פלגי התנועה משנות השמונים עד שנת אלפיים וגם אחריה.

סיכום

לאורך השנים מילאו הנשים תפקיד בתנועה האסלאמית, והוא בא לידי ביטוי בין השאר ברעיונותיהן ובמחשבותיהן על הסכסוך הערבי-ישראלי. הן ביטאו את רוח התקופה: הן השתתפו במפגשים עם נשים יהודיות דתיות אשר מטרתם הייתה לייצר שיח בין דתי בין נשים דתיות מוסלמיות ויהודיות סביב סוגיות המעסיקות אותן ברמה האישית והקולקטיבית, והן עלו למסגד אל-אקצא בירושלים כדי להביע מחאה פוליטית על ריבונות ישראל בו וגם על התמשכותו של הסכסוך. אומנם הן לא היו שותפות לגברים בעיצוב נקודות המבט השונות לסכסוך בין ישראל לפלסטינים או בין ישראל למוסלמים – בין שהסכסוך נתפס כלאומי ובין שהוא נתפס כדתי – אך באקטיביזם שלהן הן עיצבו את החוויות האישיות שלהן, של ילדיהן ושל המעגלים הקרובים אליהן. הן ביטאו דחייה של הכיבוש של ישראל, שמבחינתן הוא הסיבה להמשך הסכסוך, והן תרו אחר אפשרויות לניהול דיאלוג עם ישראל באמצעות נציגים או אזרחים יהודים דתיים החיים בה, כדי לנסות למצוא מכנה משותף בין שני העמים וכן לשם הסברה וגיוס דעת הקהל.⁶

⁴ Saba Mahmood, *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.

⁵ אפנאן מסארוה-סרור, **נשות המסגד: למידה חתרנית של ידע דתי**. תל-אביב: רסלינג, 2017.

⁶ להרחבה ראו: סלוא עלינאט-עאבד, "הפוליטיקה של ההתגרות: רבאט אסלאמי במסגד אל-אקצא בירושלים", ליאור חן, עומר הקר ונורית שטדלר (עורכים), **מקומות קדושים בארץ הקודש: מבט אתנוגרפי** (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2021), עמ' 200–230.